

Gyöngyösi István levelei és iratai

Sajtó alá rendezte Jankovics József, Nyerges Judit és Tusor Péter
Régi Magyar Könyvtár, Források 15 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017)

A *Gyöngyösi István levelei és iratai* a Gyöngyösi-életműkiadás hetedik és egyben záró darabja. A kötetben 185, Gyöngyösi Istvánhoz köthető irat került közlésre, kiegészítve ezt a *Függelékben* szereplő, eddig tévesen Gyöngyösinek tulajdonított szövegekkel. A kiadvány sajtó alá rendezői igyekeztek minden olyan iratot közölni, amely Gyöngyösi Istvánra mint cselekvő egyénre (*agency*) minél többféle kontextusban vonatkoztatható. Gyöngyösi István iratainak kiadását az is indokolja, hogy az eddig kiadott és az (irodalom)történeti diskurzusba bekerült szövegek mellett megismerhetővé váljék maga az alkotó egyén vagy legalábbis annak egy része, ezzel is dekonstruálva az (irodalom)történet-írásban kanonizált Gyöngyösi-képet.

Tusor Péter a 17. század utolsó harmada és a 18. század eleje között négy, Felső-Magyarországon hivatalnoki pozíciót betöltő Gyöngyösi Istvánt azonosított. (Vö. TUSOR Péter, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális. Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 121 [2017]: 85–98.) Ezt figyelembe véve igencsak hasznos, hogy a sajtó alá rendezők ragaszkodtak ahhoz, hogy a „költő” Gyöngyösi Istvánhoz korábban tévesen kapcsolt fontosabb iratok közlését is tartalmazza a kiadvány, elkerülve a pontatlan Gyöngyösi-kép továbbélését és újbóli felbukkanását. Tusor Péter a költő Gyöngyösi Istvánon kívül – aki tevékenysége révén Gömör vármegyéhez köthető – talált egy Heves vármegyei alispánt,

egy Nógrád vármegyei, valamint egy Ung vármegyei tisztviselőt is. Az iratanyag elemzése révén a közreadók lebontották a költő életrajzára rakódott rétegeket, létrehozva egy aktuális konstrukciót, egy „új” Gyöngyösi Istvánt.

Ez a személy 1629-ben született, Esterházy Pállal tanult együtt Nagyszombatban, 1663-tól Wesselényi Ferenc nádor és felesége, Széchy Mária komornyikjaként működött, majd a Gömör vármegyei alispáni tisztséget töltötte be. Görgey Judit férje, 1691-ig pedig öt gyermek édesapja volt. 1674 után Csetneken és Krasznahorkán élt, majd – halála előtt hét évvel – visszaköltözött Csetnekre, ahol 1704-ben hunyt el.

A dokumentumkötet megjelenését nagy volumenű kutatás előzte meg. A sajtó alá rendezők a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának különböző állagain kívül több, Szlovákiában található (Štátny archív v Levoči, Štátny archív v Banskej Bystrici, Štátny okresný archív v Rožňave) archívumban is kutattak, és összegyűjtötték Gyöngyösi István különböző iratait. A közreadók azonban figyelmeztetik az olvasót – teljes joggal –, hogy a kiadott Gyöngyösi-korpuszon kívül még lappang(hat)nak a költőhöz köthető iratok, különösen a Szepesi és a Pozsonyi Kamara, valamint az Udvari Kamara és a Magyar Udvari Kancellária gyűjteményeiben.

A kiadványban közölt első irat egy 1658-ban kelt, míg az utolsó egy 1704-ből való levél, tehát a kötetben szereplő levelek Gyöngyösi életének mintegy fél évszázadára vonatkoznak. A sajtó alá rendezők azonban

itt nem álltak meg, hanem közöltek számos, Gyöngyösi hivatalnoki pozíciója során keletkezett, vagy éppen hagyatékával kapcsolatos iratot is. Gyöngyösi István leveleinek nagy részét Krasznahorkaváraljáról keltezte. Erre utal(hat) a kötet borítóján látható, lángokban álló Krasznahorka vára is, ahol Gyöngyösi gyakran megfordult, s hosszabb ideig itt is élt. 1698-tól egészen 1704-ben bekövetkezett haláláig Csetnekről írta küldeményeit. Az olvasó eligazítását segítő talán érdemes lett volna egy itineráriumot is összeállítani, ezt azonban némiképpen helyettesíti az iratok keltezési helyét és idejét tartalmazó mutató a *Függelékben*.

A levelek időbeli megoszlását tekintve megállapítható, hogy míg 1658 és 1670 között csupán öt levél maradt fenn, addig az 1671–1704 közötti időszakból már csaknem száz. Ez természetesen csak a feltételezhető anyag töredéke. Néha éveken keresztül hiányoznak a Gyöngyösi István által írt és neki címzett levelek, amelynek egyik oka az lehetett, hogy a Wesselényi-mozgalom idején megsemmisíthették azokat, megelőzve, hogy idegen kézbe jutva esetlegesen terhelő bizonyítékul szolgáljanak. E feltevést igazolja az is, hogy Wesselényi Ferenc és Gyöngyösi István levelezésének egyetlen darabja sem ismert – holott Gyöngyösi évekig a nádor szolgálatában állt. Az aktuális (irodalom)történeti diskurzus szerint nem volt beavatva a szervezkedés legtitkosabb mozzanataiba, s bár az ügyben kihallgatták, terhelő bizonyítékok hiányában nem vonták felelősségre; a legfontosabb kérdéseket fel sem tették neki, tehát valószínűleg nem is akarták megvádolni, vö. JANKOVICS József és SZÖRÉNYI László, „Gyöngyösi István vallomása a Wesselényi-perben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 80–92.

A Gyöngyösi Istvánhoz köthető iratok tartalmi szempontból vegyesek, a Wesselényi-perben adott tanúvallomásától kezdve Széchy Mária záloglevelén át a hagyatékával kapcsolatos iratokig. A levelek zömét a Szepesi Kamarának (vagy annak egyik tisztségviselőjének), Andrassy Miklós főispánnak, Széchy Máriának, Koháry Istvánnak vagy éppen Karl Strassoldónak címezte a költő.

A már korábban közölt dokumentumok esetében a sajtó alá rendezők feltüntették az előző kiadás könyvészeti adatait, valamint – amennyiben visszakereshető volt – az irat eredeti őrzési helyét. Minden irat esetében megtalálható a közlés végén, hogy az adott szöveg autográf-e vagy sem, vagy csupán az aláírás saját kezű. Az iratokhoz igényes jegyzetapparátus tartozik. A latin nyelvű iratok gondozását és azok magyar nyelvű tartalmi kivonatait Tusor Péter, a személynévmutatót Jankovics József, a helynévmutatót pedig Nyerges Judit készítette. A kötethez tartozó záró és egyben a sorozatot összegző tanulmányt Jankovics József jegyzi.

A kötetben szereplő szövegekben Gyöngyösi István új kontextusban jelenik meg; nem a költő elevenedik meg, hanem a kisbirtokos, a feljebbvalóihoz lojális hivatalnok. A kiadvány mindazonáltal alapvető jelentőséggel bír a kora újkori (irodalom)történészek számára: az iratok kiadása nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tette egy új Gyöngyösi-kép megrajzolását.

Balogh Zsuzsánna*

* Készült az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával.

Tóth Zsombor: A kora újkori könyv antropológiája

Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában

Irodalomtörténeti füzetek, 178 (Budapest: Reciti, 2017), 379 l.

Ismert közhely, hogy jó címet adni nehéz. Tóth Zsombor ebben mindig kiválóan teljesített, tanulmánycímei például rendszerint figyelemfelkeltők, játékosak. Erre a kötetére pedig maximálisan igaz, amit egyik korábbi tanulmánykötetének recenzense megjegyzett: a fő- és alcíme az olvasó sokrétű eligazítását végzi el akképpen, hogy a módszertani választásról sem hagy a legkisebb kétséget sem. (KÁRMÁN Gábor: „Tóth Zsombor, A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez, Kolozsvár, Komp-press – Korunk Baráti Társaság, 2006 [Ariadné Könyvek], 479 l.” [Recenzió], *BUKSZ* 19, 2. sz. (2007): 168–170, itt: 168.) Jelen kötet címeiben mindazok a kifejezések szerepelnek, amelyek a legfontosabb tartalmi és módszertani hívószavak.

Cserei Mihály. Aligha van ma Magyarországon (és Erdélyben is) olyan kutató, aki többet tudna Cserei Mihályról, mint Tóth Zsombor. Ez a kötet számomra mégsem Cserei és a róla felhalmozott impozáns tudásanyag miatt izgalmas elsősorban, hanem a komplex módszer miatt, amelyet Tóth Zsombor ehhez a kiváló forrásadottságú korpuszhoz rendelt a kutatás és a tanulmányok elkészítése során. Ahhoz, hogy a kiváló forrásadottság valóban meg is szülessék, például közel 2500 lap terjedelmű Cserei-hagyatékot, valamint a Cserei-könyvtárat volt szükséges Tóth Zsombornak tanulmányoznia. Lassan 15 év munkáját igényelte mindez.

Az előszó felhívja a figyelmet arra, hogy Tóth Zsombor Csereivel kapcsolatos kutatási eredményeinek csak egy része olvasható a kötetben. Ugyanakkor a kötet tanulmányai, egy kivételével, mind megjelentek magyarországi és erdélyi folyóiratokban, illetve tanulmánykötetekben. Válogatott tanulmányok gyűjteményéről van tehát szó, ahol a válogatás szempontja egyértelmű: ahogy a cím is mutatja, Cserei és a vele való munka bizonyos mértékig apropó, hogy a szerző a kora újkori könyv és írás antropológiájáról beszéljen. A kötet tehát nem a Cserei-életpálya monográfiája, de a különálló tanulmányok egymásutáni olvasása révén mégis egyfajta monografikus jelleg áll össze a szövegekből, amelynek során Tóth Zsombor azt is magabiztosan bizonyítja, hogy Csereit az erdélyi írástudó elit illusztris közösségébe sorolva kell számon tartanunk. A kötetet ez a monografikus jelleg szépen beilleszti az *Irodalomtörténeti Füzetek* nagy múltú sorozatába.

Kéziratos nyilvánosság. A szerző kiindulópontjával, miszerint a magyar irodalomtörténeti kutatások hagyományosan túlértékelik a nyomtatott médium jelentőségét a kora újkori irodalmi nyilvánosságban, teljességgel egyet kell értenünk, jóllehet ebben a kétségkívül létező túlértékelésben bizonyosan szerepet játszik az a tény is, hogy még a viszonylag jól feltárt nyomtatványaink tanulmányozásában is komoly elmaradásaink vannak. Nem kétséges azonban, hogy a kéziratos nyilvánosság a kora újkori irodalom szerkezetében a nyomtatott nyilvánosságétól

alapvetően eltérő, de legalább akkora jelentőséggel bíró nyilvánosságszerkezetet és -működést jelent, amelynek módszeres leírását egyre szükségesebb lenne kiterjeszteni.

A kötet első, programadó – másfelől nézve összegző – tanulmánya a nyomtatott és kézíratos nyilvánosság distinkciójának elvégzését, a kétféle nyilvánosság minél szélesebb körű leírását sürgeti. Hangsúlyosan irodalomtörténeti tétje van a kétféle nyilvánosság és bizonyos szövegtípusok összefüggése vizsgálatának, ahogy a kétféle nyilvánosság és a szerzőség kapcsolata kérdésének is. Meghatározó jelentőségűnek tartom Tóth Zsombor azon megállapítását, miszerint módszertani relevanciája is van ennek az elkülönítésnek, mégpedig az, hogy bizonyos, vitatható módon műfajba és kánonba szervezett szövegekörpuszok és -típusok esetében forráskritikai elvként működtethető (28). A naplóirodalom fogalma alá besorolt, nagyon vegyes típusú szövegek kezelésére tett javaslata ennek példája, a kötet egésze pedig ennek az állításnak, vagyis a kérdés irodalomtörténeti tétjének meggyőző bizonyítéka.

A könyv antropológiája, írás- és szöveg-használat. A főcímben szereplő „könyv antropológiája” kifejezést a kötet hivatkozása szerint Jason SCOTT-WARREN „Reading Graffiti in Early Modern Book” című 2010-es tanulmánya (*Huntington Library Quarterly* 73 [2010]: 363–381) inspirálta. Az, amit Tóth Zsombor elvégez a kötetben, sokkal tágabb és nagyobb ívű feladat, mint amit a Scott-Warren tanulmány felvállal, ám a megközelítés, amit az inspiráló tanulmány által használt kifejezés szándékszik leírni, azonos: antropológia, amely a könyv- vagy íráshasználónak a könyvön vagy íráson hagyott

nyomai segítségével, tehát a szövegek materialítására való tekintet megőrzésével a tágra értett könyvnek az egyéni, személyes lét, a társadalmi élet és anyagi világ változó struktúrájában betöltött szerepét igyekszik feltárni.

A történelmem terhe című, 2006-os kötete óta Tóth Zsombor elköteleződése a történeti antropológiai szemlélet irányában nem változott, s az antropológiai horizont irodalomtörténeti kutatásokban való létjogosultságát, mi több, szükségességét azóta számos – nem csak Csereiről szóló – tanulmánnyal támasztotta alá.

A kötetet nyitó tanulmány az antropológiai szemléletnek a régi magyar irodalomtörténeti kutatás számára történő ajánlását, tehát a szövegek értelmezése mellé a kultúraértelmezés odaállításának újbóli sürgetését vállalja fel. Bár a történeti antropológia szemléletének és módszereinek applikálására történtek kísérletek más kora újkori irodalommal foglalkozó tanulmányokban is, ebben a tekintetben Tóth Zsombor nemcsak mint kezdeményező fontos. Fontos azért is, mert ebben a kötetében egy szerző (vagy hogy a szemlélettel kompatibilis kifejezést használjunk: írástudó, íráshasználó) életművével (írásaktusainak eredményeivel) való egységes szemléletű és módszertani elveket követő szembesülés történik, számos, az irodalomtörténeti praxisunk számára megfontolandó következménnyel. Ugyanakkor a Cserei-szövegek 19. század végi kiadásának szigorú bírálata, ha nem a források eltűnésével, felkutatásának nehézségével szembesülő irodalomtörténész szakmai kérlelhetetlensége hajtaná, akár az antropológus megértőbb, a 19. század végi kutató tudományos – vagy annak szánt – eljárásainak idegenségét megtartó-felismerő nézőpontot is alkalmazhatná.

A bevezető tanulmány legfontosabb része az a módszertani modell, amely szerint az írás- és olvasáseseményeket a történeti antropológia által kijelölt életciklus-események, valamint az élettörténet mikroszintjein feltárt események kontextualizálják. Az eseményként definiált olvasás- és írásaktusnak az élettörténet felől való feltárhatósága persze rejthetne magában csapdákat is, a kettő egymáshoz rendelésének konstrukció volta miatt. A szerző azonban a csapdák görcsös elkerülésének szándéka helyett inkább értelmezői pozíciójának és értelmező műveleteinek nagyfokú reflexivitással való kezelését választja. Így az erőteljes hipotézisek az irodalomtörténeti praxis fikcionalizáló műveleteire irányuló reflexiók is egyben.

A bevezető tanulmány határozott tézise, miszerint „az irodalomtörténeti vizsgálatot kellő forrasodottságok esetében egy adott íráshasználati habitus megértése eredményesebbé teheti, mint egy vitatható poétikai minta visszakeresése és hatásának feltétlen bizonyítása” (46) kétségkívül meggyőző, igaz, a kutatásban gyakorta éppen a „kellő forrasodottságok” hiánya jelenti a problémát. Ám a látszat ellenére Tóth Zsombor nem a poétikai mintákkal való foglalataskodás jelentősége ellen érvel. A poétikai minta ugyanis íráshasználatot, írás- és olvasási praxist meghatározó jelentőségű lehet.

A bevezetőt követő első tanulmány Cserei különböző szövegtípusokba rendelt élettörténeti narrációit mutatja be. Egyben a szövegtípus vizsgálatát felől a műfaj történeti szempontok tarthatatlansága mellett érvel: míg az „emlékirást” a műfaj történeti megközelítés inkább homogenizálja, és ezzel leválaszt róla bizonyos szövegtípusokat, addig az írásgya-

korlatokként való megközelítés lehetővé teszi az élettörténeti narrációk sokféleségének kezelését és egységben láttatását.

A narrációfajta és a hozzájuk kapcsolódó, azokat létrehozó írásgyakorlatok értelmezése a történeti antropológia fogalmai mentén lehetővé teszi az íráshasználati habitus alakulásának megragadását, ahogy például az idősödő, halálra készülő Cserei szükségszerűen az életút leltározását végzi el. Az antropológiai megközelítés szerint az öregkor mint jellemzően kontemplatív életszakasz kulturálisan megformált konvenciói révén határozza meg a cselekvőt, a világhoz, a saját énjéhez és a kettő kapcsolatához való hozzáféréseinek módjait.

A különböző narrációkba szétszórta életbeszélések vizsgálatba emelése az olvasás- és írásgyakorlatok bonyolult rendszerének feltárását teszi lehetővé. Az élettörténetnek a töredékes feljegyzésekből (is) lehetséges újraírása a kora újkori kompilációhoz mint tudós olvasás- és írásgyakorlatok rendszeréhez is elvezetheti az értelmezőt – tehát ezt az alapvetően egyéni motivációk által meghatározott írásgyakorlatot, az élettörténet újraírását visszavezethetnénk ehhez a tanult, oktatásból származó, mindeközben pedig mentalitást meghatározó közösségi írásgyakorlathoz is. A kötet későbbi tanulmánya ugyan foglalkozik a kompilációval mint Cserei íráshasználati habitusát meghatározó olvasás- és íráshasználati gyakorlattal, de meggyőződésem, hogy ennek meghatározó szerepét és hatását nemcsak a praxis egyértelmű működtetésekor kell feltételeznünk.

Igaz lehet ez a következő tanulmány tárgya, Cserei logikai és dialektikai jegyzetei kapcsán is. Sajnálatos módon nagyon kevés ilyen logikai vagy dialek-

tikai jegyzet maradt fent (vagy éppen nagyon kevésről van tudomásunk), de az efféle jegyzetekhez kiterjedt nemzetközi szakirodalom párhuzamai kapcsolhatók, különösen ami az elkészítésük módját (az őket létrehozó olvasási és íráspraxisok milyenségét), ennek pedagógiáját és a tudás bennük történő megszervezését illeti. Ez a fejezet egyébként az élettörténeti narrációkat bemutató írás után az életciklusok antropológiai szempontja mentén elhelyezett tanulmányok sorát nyitja meg. Követi ezt egy, a Cserei ifjúságának lezárására fókuszáló vizsgálat – ami a szociológiai jellegű nemzedékfogalom és nemzedéki konfliktus mannheimi elmélete helyett az antropológiai értelemben vett *liminalitás* értelmezői lehetőségét hangsúlyozza.

A Cserei Mihály és Apor István közötti familiáris viszony egy momentumának vizsgálata Cserei leírásainak ellentmondásait és az egyéb forrásokkal történő szembeállításban feltáruló ellentmondásokat értelmezi az antropológiai életciklusok és az élettörténet mikroszintű vizsgálatának egybefűzése által. A Cserei-állítások ebben a modellben nem az igaz-hamis koordináták mentén értelmeződnek, a fókusz a személyes valóságkonstrukció motiváltságán van.

Némiképp kilóg a tanulmányok sorából a Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmussal jellemzett patriotizmusának vizsgálata, mivel itt az antropológiai módszertan kevés szerepet kap. Az érvelésben viszont azok a szövegek is nagy jelentőségűek lesznek, melyek az emlékiratok előzményeiként szolgáltak. Ekképpen a tanulmány annak is bizonyítéka, hogy a műfaji szemlélet által marginalizált szövegek miként válnak mellőzhetlenné az eszmetörténeti vizsgálódásban.

A III. fő fejezet kimondottan az íráshasználati habitus sajátosságaira fókuszáló elemzéseket gyűjti egybe: Cserei olvas, Cserei hallgat, Cserei ír és másol – hat tanulmány vizsgálja az íráshasználati habitust meghatározó írás- és olvasásgyakorlatokat.

Az első tanulmány Cserei legelső, 12 évesen beszerzett könyvének, Schonaeus *Terentius Christianus*ának marginális bejegyzéseit vizsgálja mint gyakorlati és reprezentációs szerepű írástaktusokat. Míg az előbbieket Cserei íráshasználati habitusának a tankönyvként történő felhasználás során, az iskolai írásgyakorlatokból származó, közösségi eredetű elemei, addig az utóbbiakat az énség közvetítésének eszközeiként értelmezi a szerző. E kétféle szerepkörrel jellemezhető íráshabitus tehát egyszerre egy közös társadalmi-kulturális gyakorlat derivátuma, ugyanakkor egyedi. Kérdés persze, hogy miként lehet az egyediséget megragadni, leírni. Az ABO (Annotated Books Online, <http://www.annotatedbooksonline.com>) szerkesztői, jóllehet elsősorban az egyes olvasóknak a könyvhasználat különböző módjairól árulkodó kézjegyei tekintetében, de számunkra is releváns módon figyelmeztetnek az egyediség nehezen megragadható voltára, mondván: ezek ritkán tudnak mentesülni a hagyományos olvasási gyakorlatok hatása alól.

A Cserei *Praxis pietatis*-olvasásának tanulságairól szóló tanulmány szinte tabudöntőgető módon jár el, amikor olyan kötetet tesz vizsgálat tárgyává, amiben első látásra semmiféle izgalmas bejegyzés nincs, csupán aláhúzások és NB-megjegyzések a margón. Ilyen nyomtatványokkal tele vannak a könyvtáraink, és általában érdektelenség övezi ezeket a bejegyzéstípusokat. Viszont éppen ez

a látszólagos szegényesség vonzza Tóth Zsombort, hogy feltegye a kérdést: mit lehet ezzel kezdeni, ha működésbe hozzuk a mikrotörténeti és írásantropológiai elemzés kontextualizáló lehetőségeit. Ez utóbbi itt is meggyőző eredményeket produkál. A tanulmánynak nem központi célja, mégis fontos eredménye, hogy releváns módon szól hozzá olyan, a kora újkorral kapcsolatos olvasástörténeti és -antropológiai tanulmányokban gyakran elemzett kérdéshez, mint az olvasás, a könyv- és szöveghasználat haszonra irányuló volta. Számottevő eredményre vezetett az a vizsgálat is, amely a Cserei íráshasználati habitusában láthatóvá váló kegyességi reprezentációs folyamat részeként a magyar puritánus kegyességből látszólag hiányzó vallásos kétségbeesésre összpontosít. A *Praxis pietatis* Cserei által megjelölt részeinek az élettörténeti narratívával történő egybeolvasása, majd az ennek során megszülető eredmények, pl. annak valószínűsítése, hogy a Csereiné halálra való „szép készülékében” történő aktív részvétel a *Praxis pietatis* olvasási alkalmaként működött Cserei esetében, megvilágítják, hogy „kegyességet gyakorolni annyit jelent, mint elsajátítani és gyakorolni azt a módot, ahogy szövegeket mint médiumokat használunk annak érdekében, [...] hogy üdvözülésünk bizonyosságát nyerjük el” (208).

A szerzőre jellemző játékosan kétértelmű című „*Cserei hallgat...*” tanulmányban a befogadás mikrokontextusainak és az olvasási szokásoknak a feltárása nyomán Cserei szerencsére többet mond a kora újkori prédikáció befogadásának értelmező-applikatív mozzanatáról, mint amennyit a legtöbb egykorú prédikációszöveg elmondani képes. Mindazt, amit elméletben kiválóan le tudtunk írni a szövegen kívüli

kontextusok, a befogadást meghatározó nyelvi-kulturális kódok, a befogadó élethelyzete, identitása és a médiumok hatásáról a prédikációk befogadásában, most a gyakorlatban láthatjuk működni. Egyetlen kora újkori individuum szövegértésében vagy -olvasásában a kultúra működésének olyan történeti lenyomata képződik meg, ami jóllehet teljességében sosem lesz feltárható, mégis a megértés, értelmezés, applikáció nehezen megragadható hármának működéséhez visz közelebb.

Ahogy korábban említettem, a kompiláció írásantropológiai vonatkozásainak feltárására is sor kerül a kötet következő tanulmányában, Pecchius Cisalpinus Jeremias Drexeltől származó története kapcsán. Az élettörténeti narráció antropológiai jellegű vizsgálata mint a kompilációs aktus kontextualizálása a kompilációt nem pusztán mint általánosan használt, tanult olvasás- és írásgyakorlatot mutatja fel, hanem mint én-lenyomatok textualizálását.

A szerző *neve(t)* tanulmányban a familiárisi viszonyoknak az írásgyakorlatot meghatározó szerepe kerül terítékre, s ennek kapcsán a kora újkori szerző fogalmának a kötetben többször is felbukkanó problémája. A szerzőség kérdése e viszonyban meglehetősen bonyolult és sok tekintetben szokatlan képet mutat, s a kora újkori íráshasználó nemcsak ellenáll bevett és nyilvánvalóan anakronisztikus szerző-fogalmaink erőltetésének, hanem – ahogy erre a címválasztás utal – még a képünkbe is nevet. Ahogy a szerző kizárólag filológiai-textológiai alapú definiálása ezekben az esetekben bizonyosan nem tartható, úgy szükséges lehet a következő tanulmány tanulsága szerint feladnunk a másolás, a másolat kizárólag textológiai-filológiai megközelítését is.

E két forrástípus ugyanis mind a kézíratos nyilvánosság működésének leírása, mind az egyéni íráshasználati habitus feltárása szempontjából beszédes – megfelelő kontextualizáció nyomán.

Ezen a ponton, az utolsó tanulmányhoz érkezve teszem szóvá azt, ami a kötet sajátos geneziséből, tehát a különböző időben született, más-más helyeken publikált tanulmányok egy logikus rend szerint építkező, de alapvetően változatlan formában történő egymás után rendezéséből adódik. Elképzelve a szerző esetleges hezitálását, be kell látnom, nincsen középút: vagy teljesen változatlanul kell közölni a tanulmányokat, vagy ha mégsem, akkor a „kis átdolgozás” útja nem járható. Maximálisan értem és megértem a szerző elköteleződését a tanulmányok változatlan közlése mellett, még akkor is, ha ez olyan megoldásokat is eredményez, mint az, hogy az „écriture ordinaire”-nek az egész kutatás és a teljes kötet szemléletét meghatározó fogalma például csak az utolsó tanulmányban jelenik meg először, a 278. lapon – és utoljára a 280. lapon.

Ugyanakkor, ha már ebbe a témába fogtam, érdemes kitérnem arra, amit maga a szerző szintén elmond a bevezetőben: a tanulmányok egymás mellé szerkesztése szükségszerűen eredményezett alkalmankénti ismétléseket. Ez azonban megítélésem szerint itt inkább előny, mint hátrány, egy-egy bonyolultabban frazeált gondolatmenet más kontextusban történő vagy más szövegezésű elmondása ugyanis előmozdítja, hogy a kötet olvasója egy alaposan megtámogatott megértési folyamat végén elégedetten álljon fel az asztaltól. Lehet a tanulmányokat tehát külön is olvasni, hiszen mindegyike jól felépített, lekerekített szöveg. Ugyanakkor a kötet szisztematikus végigolvasása valóban komplex képet rajzol ki mind az alkalmazott módszertanról, mind az ezáltal feltárt, a kora újkori könyv egy akkori használójának gyakorlatában megvalósuló antropológiájáról. Tóth Zsombor munkája kérdésfeltevésében, módszerében, látásmódjában és eredményeiben számos értékes és megfontolandó tanulsággal szolgál a kora újkoros kutatás számára.

Tasi Réka

Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius

Szerkesztette Balogh Piroska, Lengyel Réka (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017), 376 l.

A kötet a 2016-ban azonos címmel az MTA BTK ITI, a Miskolci Egyetem és az ELTE BTK által közösen rendezett miskolci nemzetközi konferencia szerkesztett anyagát teszi közzé. A korszak irodalmának számos hazai, valamint egy német és egy osztrák kutatóját felvonultató tanulmánygyűjtemény kiválóan igazolja a recepciókutatás létjogosultságát, amennyiben a tanulmányok a szűken vett irodalmi hatáskutatáson túlmenően a latin auktorok befogadásának társadalomtörténeti (oktatás-, sőt politikatörténeti stb.) kontextusait is fürkészik, továbbá szintén válaszolják a kreatív adaptáció mindenkori eszmetörténeti kereteit.

Összességében a feldolgozott források kronológiai rendjét követő tanulmányfüzér darabjai annak a folyamatnak az egyes fázisait tárják fel, hogy e másfél évszázadban az ókori szerzők utolérhetetlen, de formapoétikailag feltétlenül követendő tekintélyekből miként váltak a (neohumanista) képzés emberi-költői mintaadóivá, ahogyan Balogh Piroska Horatius kapcsán írja: „tanítómesterből költőtársá” (200). Mindazonáltal, amint éppen a kötetben bemutatott problémák érzékeltetik, összetett, többretegű folyamatról beszélhetünk, ezért tartom némileg leegyszerűsítőnek Lengyel Réka szerkesztői előszavában a következő megjegyzést: „a magas színvonalú, magyar nyelvű irodalom térnyerése a 19. század második felére azt eredményezte, hogy csökkent a világirodalom klasszikus szerzőinek kultusza” (10). Ezt úgy pontosíta-

nám a kötet tanulságait levonva, hogy az egész irodalomrendszer átalakulása nyomán megváltozott az antikok kultuszának jellege. A magyar szerzők klasszikussá válását megelőzve vagy azzal párhuzamosan folyt a „moderneknél” általában vett térnyerése, a háttérben „a régiek és moderneknél vitájával” (erről ír pl. Balogh Piroska: 187). A folyamat egyik következménye az újkori nyugat-európai szerzők magyar nyelvű fordításiirodalmának fellendülése a 18. század végétől. Elsőként ez zárkózott fel az antikok mellé, új klasszikusokat teremtve magyarul, például Kazinczy 1814-től kiadott *Szép Literatura*-sorozatában a következő nevekkkel: Marmontel, Herder, Gessner, Sterne, Goethe, Osszián, Lessing. A modern nemzeti irodalmi kánon (főleg Toldy Ferenc nevéhez köthető) kialakítása jórészt a vizsgált időszakot követően történt meg, s a 19. század elején még sem a nemzeti nyelv használata, sem a tartalmi eredetiség vagy az antik formavilágtól való elrugaszkodás nem döntő jellemző annak megítélésénél, hogy egy irodalmi mű a magyar irodalomhoz tartozik-e.

A kötetbe foglalt 18 tartalomgazdag tanulmány részletes ismertetése helyett az alábbiakban néhány, általuk felvetett kérdésre fogok reflektálni.

Lengyel Réka Ovidius-recepciót áttekintő értekezésében az a probléma (is) körvonalazódik, hogy míg az életmű egyes elemeiben (*Metamorphoses*) a poétikai és retorikai stúdium alapszövegeként kíséri végig a korszakot, addig más részei (pl. az *Amores*, *Ars amatoria*) általában kifejezett

tiltás alá estek erkölcsi okokból. Ennek kapcsán azon érdemes elgondolkodni, hogy míg az egész időszakot a klasszikusok auktoritásának átértékelése jellemzi, addig a cenzúra (adott esetben öncenzúra) olvasásmódja eleve nem ismert szerzői tekintélyeket. Erre a kötetben megjelenő példák közül említhető még Horatius Schedius-féle *expurgata* kiadásának terve (194). A klasszikusokat is könnyedén indexre tevő állami cenzorok olyan olvasók voltak, akik kizárólag a szövegeknek a társadalmi képzésre nézve hasznos vagy káros mivoltát mérlegelve döntöttek, végső soron hasonlóan azokhoz, akik (egy másik szinten) önképzésük céljából forgatták e műveket. Ha hozzávesszük, hogy a professzionális cenzorok egyben képzett irodalmárok és sok esetben oktatási vagy egyházi intézmények befolyásos, az irodalmi folyamatokra nem csak cenzorként hatással lévő személyiségei voltak, akkor legalábbis megfontolandó, hogy a cenzúrát ne csupán mint káros jelenséget, hanem akár mint a *Bildung* irodalomszemléletének egyik ösztönzőjét is figyelembe vegyük.

Pap Levente és Czibula Katalin szintén az Ovidius-recepciót tárgyalják, az erdélyi 17–18. századi katolikus történetírásban, illetve 18. századi református drámakéziratokban. Az első esetben a tekintélyhivatkozás módszereit követhetjük nyomon, míg a másodikban már a költői (s főként szerelmi költői) alkat hatására kapunk példákat. Az iskoladrámái jelenet, melyben Ovidius megjelenik a losonci diákok körében és elboroztat velük, jól mutatja, hogy a hivatalos-iskolai antikvitáskép mellett-alatt miféle alternatív olvasásmódok léteztek (49).

Dóbké Ágnes a Barkóczy Ferenc egri püspök, esztergomi érseknek címzett és

tőle származó alkalmi versekben és be-
szédekben vizsgálja az antik szerzők hatását. Itt azt figyelhetjük meg, hogy 18. századi szerzők miként használták az ókori szövegeket az aktuális helyzetre illő bölcsességek, illetve aforizmák tárházaként. Az eredeti pontos kontextus ennél a módszernél nem volt érdekes, így lehet, hogy Ovidius ugyanazon, a szerelmi vágyra vonatkozó sora az *Amores*ből („Vonz mindig, ami tiltva van, és ami nem szabad, az kell”) Barkóczynál egy országgyűlési beszédben a kormányzás (67), míg korábban Mikes Kelemen egyik levelében a török asszonyok ruházata kapcsán (19) kerül elő. Ez az utalásfajta nem a szerző tekintélye miatt használja az idézetet, hanem csak a szállóigeként kiemelhető, rekontextualizálható szövegelem érdekl.

Hovánszki Mária Verseggy Ferenc és Kreskay Imre ovidiusi hagyományban álló kéziratos heroida-énekeit tekinti végig, s ezzel a korabeli zenés játék, illetve opera irodalomtörténetileg kevésbé feldolgozott területére kalauzol. Márpedig az 1800 körüli időszak fontos műfajáról van szó, lévén nem csak Verseggy gondolta úgy, hogy „az opera a legérzékenyítőbb, éppen ezért az ember általános kiművelésére (*Bildung*) is a leghatékonyabb s legalkalmasabb műfaj” (79). Az operát a korabeli antropológiai esztétikák Johann Georg Sulzertől kezdve a szépművészetek egyesülésének tartották, egyfajta csúcsműfajnak, mely legsokrértűbben képes az emberi jellem leképezésére és az ember megszólítására egyaránt.

Laczházi Gyula Ányos Pál és Berzsenyi Dániel „érzékeny” Horatius-recepciójáról ír, Batsányi Ányos-életrajza kapcsán érintve a korabeli irodalmi kánonképzés kérdését. Szerinte Batsányi „felfogását a »régis iskola kánonja«, azaz az irodalmi

kánonnak az antik szerzőkkel való [...] elgondolása alakította” (103). Az a szintén itt említett tény ugyanakkor, hogy Batsányi Ossziánt is vonatkoztatási pontnak tartotta Ányos kapcsán (102–103), mégiscsak árnyalja ezt a képet. Itt szerencsés lett volna a probléma beméréséhez segítségül hívni korabeli elméleti szövegeket, kézenfekvő módon Szerdahely György Alajos 1778-as esztétikáját, mely jól mutatja a „régí iskola kánonjának” érvényesülését. E munka kizárólag antik példaanyagot mozgat, s csak az érvelő részekbe szöveődik be nem antik szerzők említése is, köztük például Ossziáné. Batsányinál viszont már modellszerep jut Ossziánnak, ez tehát elég világos elmozdulás egy történetibb szemlélet irányába, mely egyben magyarítja azt is, hogy maga Ányos miként kerülhetett Batsányi számára a követésre méltó költőelődök közé. Berzsenyi Horatius-recepciója kapcsán az „életeszemény temporalizálódásáról” ír Laczházi, melyre ez az antik költő (teszem hozzá) azért kiválóan alkalmas, mert az általa felkínált szerepminta nem egységes, hanem többsíkú, önmagában is történettel rendelkezik.

Csörsz Rumén István a bordal hagyományának ókori mintáit követi végig Tinóditól Csokonaiig, a középpontban Csokonai *Miért ne innánk?* című 1796-os Himfy-strófás verse horatiusi vonatkozásainak vizsgálatával. Az élvezetes elemzést Csörsz arra futtatja ki, hogy a költeményben kár olyasfajta „politikai üzenetet” keresni, amilyen a benne hivatkozott Horatius-ódában (I, 37) található, szerinte „a travesztiát inkább magánéleti irányúnak érezhetjük”. Ezt a következtetést azonban érdemes lenne némileg árnyalni. Ha figyelembe vesszük a mű első közlésének kontextusát, a *Diétai Magyar Múza* szövegterét, akkor egyrészt renege-

teg utalást találunk a francia háborúkra, főleg harcra buzdítás formájában, bár itt kétségkívül nem lehet még a győzelmet ünnepleni, mint ahogyan Horatius ünnepli az ellenséges Kleopátra halálhírét. Másrészt viszont a gyűjtemény egy elvontabb, perspektivikus szinten is megszólítja a nemzetközösséget, főként a felvilágosodás-allegóriát alkalmazó *Magyar! Hajnal hasad!* című verssel, amelyből az derül ki, hogy a hadi dicsőséget követően az utópikus „huszadik században” a tudatlanság és babona sötéttségének elmúlásával még nagyobb dicsőség vár a magyarokra: „Lesz még a’ Magyaroknak olyan dicső neve / A’ millyen volt a’ Márs’ mezején eleve”. Ez pedig szintén jó ok a „vigadársra”, amire már a vers első sora felhívja a „magyar hazát”. Ebből a szemszögből olvasva a bordal „Igyunk, eb a’ ki nem barát! / Tegyük le minden maskarát!” felszólításait szintén érthetjük a nemzetközösséghez címzett szózatnak, melyben a bor nem mint a „bűn kelleke”, hanem mint civilizációs „védőital” (116), sőt valamiféle társadalmi egyenlőség jelképe jelenik meg.

Kerti József tanulmánya Aranka György költészetének horatiusi mintáival foglalkozik, azonban végül is a lényegi utánzás neohumanista elvének egyik első magyar teoretikusát sikerül bemutatnia személyében, például *A’ Deák nyelv ellen* című versben: „A’ Nyelv, tsak nyelv ebben semmit nem talállok / A’ gondolat, ’s elme az a’ mit tsudálok” (146). Az alapos forrásnyomozás során Kerti egy helyen kissé túllő a célon, s ez az eset tanulságosan szemlélteti az antik szövegeket mintegy anyanyelvként használó kort a mából megérteni szándékozó értelmezőre leselkedő veszélyeket. Aranka *Fordítás Rusticus Exp. Hor.* címmel közölt versében Kerti feltételezése szerint az „Exp. Hor.” rövidí-

tés Horatius egy magyarázójára utal, aki vélhetően nem más, mint Quintus Junius Rusticus sztoikus filozófus (149). Ennél kézenfekvőbb értelmezés azonban, hogy itt a Lolliushoz címzett episztola 42. sorának első két szaváról van szó („rusticus expectat”), melyekkel Aranka egyszerűen a versben követett locust jelöli meg. Így olvasva nyugodtan érvényesülhet a vers Kerti által ugyanitt javasolt „pragmatikai adaptációként” való értelmezése. Eszerint az áthasonító Horatius-olvasat kiváló példája a Maros partjára kifekvő és a folyó elfolyását váró cigány képe.

Doncsecz Etelka invenciózus dolgozata azt vizsgálja, hogy Batsányi János miként használt fel antik auktorokat, s közülük főleg Horatiust saját önképe kialakításánál. Igen érdekes például az a gondolatmenet, amely (Labádi Gergely 2003-as tanulmányából kiindulva) a Jakobinus összeesküvés kapcsán 1795-ben perbe fogott költő *Mentőírásában* mutatja ki, hogy miként bújik „Horatius bőrébe” (172–176). Meggyőző az érvelés azon része, hogy Batsányi konstrukciójában Ferenc császár Augustus szerepébe kerül (174), amit azzal lehet még még jobban alátámasztani, hogy az „augustus imperator” (‘császári felség’) a Caius Octaviusként született Augustus császárt követően valamennyi római császár megnevezése volt, így Ferencé is, aki utolsóként viselte a német-római császári címet. Kevésbé tartom egyértelműnek a Batsányi *Ode ad Hungarosa* és a *Marseillaise* latin változata közti hasonlóságot (180). A hasonlóság alapja Doncsecz szerint az volna – ha jól értem –, hogy mindkét vers a polgárokat („cives”) szólítja fegyverbe („Ad arma, Cives!” – „Cives! arma sumamus!”), ami a *Marseillaise* esetében nyilván a korlátozott jogú polgárságra utal, de a Batsányi-ódá-

ban nem erről van szó, hiszen a folytatásban a „Bátor szkíták nemes vére” („nobile fortium / Sanguen Scytharum”) már világosan a nemesi felkelés résztvevőit írja körül. Ugyanaz a „Cives” szó tehát (szerintem) különböző jelentésben áll a két versben. Maga a Batsányi-óda egyébként az időszak inszurrekciós költészetének tipikus terméke, Csokonai is ugyanezeket a toposzokat hasznosítja versében *A mostani háborúban vitézkedő magyarokhoz*: „Így dörög a’ vérnek mezején, így tördeli őszve / A’ vér-szín sapkás kaponyákat Scytha vitézünk. / Rajta Magyar! hartzon kell pálmát szedni tenéked, / Hartzra vitéz Nemzet! természet is arra tanított / Hogy paripán üljél, hogy kard legyen a’ te kezdedbe.”

Balogh Piroska tanulmánya azt vizsgálja, hogy Horatius életműve milyen szerepet töltött be a 18–19. századi magyarországi esztétikaoktatásban. Kiderül, hogy az esztétika tantárgyának 1774-es megjelenésével jelentek meg nagyobb mennyiségben Horatius-szövegek a magyarországi felsőoktatásban (186). E jelenségre az értekezés nem nyújt közvetlen magyarázatot, de az érvelésből kitűnik, hogy a Horatius-életmű kiválóan alkalmas volt az esztétikai-tudományos feldolgozásra mind elméleti tézisek (pl. a szenvedélyelméletek) példaanyagaként, mind az *Ars poetica* esztétikai téziseinek okán. Különösen jól használható volt Horatius olyan értelmezésekhez, melyek az irodalmi művet egy érzelmi állapot közvetítőjeként fogták fel (191). Ez az „érzékeny” Horatius került előtérbe már Szerdahely esztétikájában is, s ezt jó volna hangsúlyosan figyelembe venni a század végi hazai Horatius-recepció kutatásában. Balogh Piroska a *Vojtina Ars poeticájának* sorait idézi azt illusztrálandó, hogy a 19. század közepére

miként vált Horatius esztétikai tanítómes-
terből költőtárrá (200). Ezen a ponton egy
kis kiegészítést javasolnék. Az itt Arany
Jánostól beiktatott sorok („S eszményi lesz
Béranger, mint Horác, / Vagy a görög, me-
lyet ő magyaráz; / Nem is kell a bajszos
Berzsenyi / Vállára ó palástot metszeni:
/ Jobb, hogy találva ő van és kora”) köz-
vetlenül nagy valószínűséggel Kazinczy
Ferenc *Kis és Berzsenyi* című 1811-es ver-
sére reflektálnak, melyben az ábrázolt
költők antik görög leányalakokhoz vál-
nak hasonlónak, s köztük a Berzsenyinek
megfelelő szoborszerű szépség „barna
selymet hüllogat / Pároszi márvány vál-
lain alá”. A két, fél évszázadnyi eltéréssel
született versrészlet közötti szemléletbeli
különbség jól illusztrálja, hogy az eltelt
időszakban a magyar irodalomban mi-
ként változott meg a művészi eszményítés
felfogása. Kettős mozgásról van szó: egy-
részt kortárrá válhat az antik nagyság,
másrészt nem kell Winckelmann módjára
antiká válnia a kortársnak ahhoz, hogy
eszményt képviseljen.

Wilhelm Kühlmann és Elisabeth
Klecker tanulmányai Pyrker János László
Tunisiás és *Rudolph von Habsburg* című
eposzairól különös színfoltjai a kötetnek,
hiszen kétségtelenül magyarországi iro-
dalmi művekről szólnak, melyekről azon-
ban a magyar irodalomtörténet-írás nem
szokott tudomást venni, s a hazai kultu-
rális emlékezet Pyrker vonatkozásában
leginkább csak a magyar irodalmi kánon-
ból való kiszorítására emlékezik („Pyrker-
pör”). A helyzet most változóban van, s
az új irányt az egri Főegyházmegyei Le-
véltár 2017-es Pyrker-émlékkonferenciája
mellett többek között ez a két publikáció
is jelzi. A tét a hazai irodalomtörténet-írás
számára végső soron az, hogy kell-e, le-
het-e, szabad-e „visszafogadni” az osztrák

birodalmi narratíva termékeit a magyar
irodalomba? Különösen nehéz kérdés ez
egy olyan szerző esetén, aki magyarorszá-
gi főpap létére nem magyar, hanem német
irodalmi kapcsolataira helyezte a hang-
súlyt. Mindezek a problémák azonban
csupán a két itt közölt tanulmány kötetbe-
li kontextusában jelentkeznek, magukban
a német és osztrák kutatók által jegyzett
szövegekben nem (vagy csak érintőlege-
sen) vetődnek fel. Ez a tény önmagában is
jelzi, hogy Pyrkernek milyen tökéletesen
sikerült beilleszkednie a német nyelvű
irodalom közegébe. Kühlmann a Habs-
burg-hú „birodalmi romantika” minta-
példányát látja a *Tunisiás*ban, mely főleg
az *Aeneisszel* mutat szerkezeti-motivikus
hasonlóságokat, Klecker pedig a *Rudolph
von Habsburg Aeneis*-imitáció voltát, illet-
ve homéroszi jellegzetességeit tárgyalja.
Érdekes, hogy Kühlmann Pyrker témavá-
lasztását (V. Károly 1535-ös hadjárata az
észak-afrikai kalózok ellen) megokolandó
több lehetséges magyarázatot is figyelem-
be vesz (205–208), azonban nem mérlegeli
ebből az aspektusból az *Aeneis*ével azonos
helyszín (Karthágó/Tunisz) jelentőségét.

Csonki Árpád Pálóczi Horváth Ádám
és Perecsényi Nagy László eposzainak
jegyzetanyagát dolgozza fel, bemutatva az
alkalmazott antik idézetek különböző le-
hetséges funkcióit, mely a hagyományhoz
való kapcsolódás és az attól való elrugasz-
kodás egyaránt lehet.

Tóth Sándor Attila a Vályi Nagy Ferenc-
nél megnyilvánuló „horationizmusról”
írva a Horatius-követés különböző szint-
jeire hoz megvilágító példákat a formai
követéstől addig, hogy a költő már „bele
is tud hatolni” a példány szellemiségébe
(270).

Vaderna Gábor Berzsenyi Horatius-él-
ményének apropóján elsőként a korabeli

antikvitas-recepció mai feldolgozásának módszertani buktatóira figyelmeztet. Vajon egy olyan időszakról szólva, amikor az alpműveltség része volt az ókori auktorok műveinek szó szerinti ismerete, visszatekintve mennyire tudjuk jól megítélni, hogy egy szövegszerűen felismert utalás milyen szintű, van-e mögötte mélyebb tartalom, s ha igen, pontosan mi is az? (284.) A továbbiakban a *Horátz* című Berzsenyi-vers esetében mutatja be az egyszerre „hű és hűtlen” követés módszereit (304). Ehhez kiegészítésül: Berzsenyi az effajta lényegi, a mintát átsajátító követés metodológiájának kifejtését magánál Horatiusnál is megtalálhatta, a *Maecenas-hoz* írt episztolákban (Ep. I. 1, 11–18; Ep. I. 19, 19–28).

Vámos Violetta és Gábor Dávid Vörösmarty ovidiusi (*Metamorphoses*-i), illetve Petőfi horatiusi szöveghelyeit veszik sorra. Ők voltak az első magyar költők, akiket már korukban sem volt szokás antik elődökhöz méregetni, ezért tanulságos felidézni, hogy már csak képzettségük okán is fontos értelmezésükhöz ez a szövegháttér.

Buda Attila és Tüskés Anna a fóti Károlyi-kastély és a keszthelyi Festetics-kastély könyvtára (mára részben megsemmisült) állományának Horatius, Ovidius és Vergilius-példányait tekintették át, még a margináliákat is bevonva a vizsgálatba. Az összefoglaló szerint a fennmaradt különféle könyvjegyzékek többek között az eltérő társadalmi rétegek olvasási szo-

kásaiba engednek betekintést. Azonban talán óvatosabbnak kellene lenni az olyan kijelentéssel, mint hogy „a Veszprém megyei köznemesi könyvtárak [...] nem tartalmazzák e három antik szerző műveit” (325), hiszen történelmi okokból éppen a köznemesi könyvtárak kallódtak el a legnagyobb valószínűséggel. Hudi József itt hivatkozott 2009-es könyvében például a tótvázsonyi Oroszy Pál könyvtárának csak 12 fennmaradt példányáról tud beszámolni, s ennyiből nyilván csak korlátozott következtetések vonhatók le. A kérdés maga mindenestre igen izgalmas: vajon Oroszy és köznemes társai csak Senecát és Cicerót olvastak, az antik fikciós költői szövegeket pedig inkább meghagyták a főuraknak és az értelmiségnek?

A tanulmánykötet összességében nemcsak az irodalomtörténész szakmát szólítja meg, hanem a társszociplinák, illetve adott esetben a külföldi kutatás számára is érdekes. (Sajnálatos, hogy hiányzik a kötet szerzőinek szakmai adatait egybegyűjtő függelék.) Az igényes kivitelű, számos illusztrációval ellátott kötet tudás és inspiráció forrása mindazok számára, akik mélyebben, nemzetközi összefüggéseikben szeretnének megérteni irodalmi folyamatokat. A tág kitekintésnek köszönhetően a kötet rendkívül tanulságos hosszmetsetet nyújt a 18. század és a 19. század első felének magyarországi irodalmáról egy olyan aspektusból, amely lehetővé teszi lényegi szemléletbeli átalakulások megfigyelését.

Fórizs Gergely

Szirák Péter: Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közti magyar irodalmi útirajzról

Budapest, Ráció-Tudomány, 22 (Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 132 l.

Az irodalomtudományos érdeklődés az irodalmi útirajzok meglehetősen heterogén „műfajának” vizsgálatában sokáig csak azok formálesztétikai szempontjaira korlátozódott. Amíg ennek a 18. század végére hatalmas fellendülésnek örvendő „célorientált” műfajnak a területét esztétikailag alulértékeltként mellőzték a tudományos kutatás fókuszából, addig a *Grand Tour* praxisának hagyományából keletkező utazási formák és „programok” az egyik legfontosabb lehetőséget jelentették a tapasztalatszerzés, az önismeret és a megismerés számára. Ez az *utilitas* szempontjából nem fikcionális, dokumentarista jellegű műfaj egészen az 1980-as évekig úgy maradhatott az irodalomtudományos kutatás látókörében, hogy csupán a tradicionális irodalomtörténeti és -elméleti kánon peremterületének számított.

Sok esetben még a történeti kutatás is csak az útirajz részleges vizsgálatában merült ki anélkül, hogy annak teljes (irodalmi) spektrumát feltárta volna, vagyis csupán forrásanyagként szolgált más diszciplínák számára. Abban azonban, hogy napjainkban a *travel writing* többek között az angolszász kutatás egyik kiemelt területének mondható, a „térbeli és geopolitikai” fordulat, valamint a feminista és posztkoloniális diszkurzus is (ezen a helyen talán elég csak Edward W. Said *Orientalizmus* című könyvére gondolni) jelentős szerepet játszott.

Az irodalmi útirajzok jelentőségét a hazai kutatás is csak olyan tájékoztató, előkészítő funkcióra szűkítette, amely a tudásszerzés eltérő formáihoz, a kulturá-

lis kapcsolatok rendszeréhez, a társadalom- és mentalitástörténeti összefüggések feltáráshoz járul hozzá. Az útirajzok irodalmi teljesítményét ezért csak az egyes életművek „kiegészítő” részeként tárgyalták, szerzői biográfiai adatok gyűjteményeként értékelték, vagy más szövegek kontextusában mérték fel.

Szirák Péter *Ki említ megérkezést?* című könyve úgy lép be ebbe a diszkurzív térbe, hogy a *travel writing studies* releváns kutatási irányait és annak kevésbé feltárt szegmenseit egyaránt bekapcsolja a magyar útirajz vizsgálatába. A Ráció-Tudomány sorozatának 22. darabja tehát olyan kötet, amely – s ezt az alcím jelzi – kifejezetten a magyar útirajzok irodalmi olvasását hajtja végre. A *Bevezetés* egyrészt számot vet az útirajzok kultúrtörténeti szerepével és beágyazottságával, vagyis azzal, hogy az utazás nemcsak az irodalom egyik legősibb toposza, hanem – antropológiai vonatkozásban – nem más, mint *conditio humana*. Másrészt úgy tekinti át a különböző utazásfelfogásokat és az utazás általi tapasztalat (fel)használhatóságát, hogy a *travel writing studies* legfontosabb kérdésirányait és súlypontjait helyezi előtérbe. Azért olyan jelentékeny, hogy éppen a „kulturális idegenség” jelensége (8), a „technika” (9), valamint a lejegyzés és közvetítés (10–11) fogalmi alkotják a tudományos vizsgálat kiindulópontját, mert az utazás-kutatás történeti horizontváltásait ezeken a kérdéseken keresztül lehet láthatóvá tenni. Az, hogy a kulturális idegenséget alapvetően a 19. századi feljegyzések és irodalmi szövegek állították elő,

közvetlenül azok performatív teljesítményére és szignifikáns szerepére hívhatja fel a figyelmet. Az útirajzok írói egy bizonyos olvasói réteghez általában meghatározott céllal fordultak (gondoljunk például a *guidák* funkciójára), így az utazási irodalom nagyon szorosan kapcsolódik a fordítás logikájához, főként azért, mert a kulturális különbség vagy idegenség szinte mindig a megértés általi feloldhatóságot feltételezi. Ahogyan az útirajz definitív meghatározhatósága esetében a legtöbb teoretikus a „nem-fikciós domináns” (12) és a személyes elbeszélést tünteti fel a „műfaj” alapkritériumaiként, úgy az útleírások és útirajzok logikai-strukturális felépítése elsődlegesen a *különbségre* épül. Nyilvánvalóan jelentős hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az egyes szövegek között, azonban mindegyiknek a saját kultúrától eltérő kulturális forma, vagyis az idegenség tapasztalatát megalapozó másság és különbség képezi az alapját. Innen nézve érthető, hogy a mássággal való kapcsolat szükségszerűen kiemeli a saját (honi utazók esetében a magyarországi) gazdasági, politikai, kulturális, intézményi környezetre és körülményekre történő utalásokat.

A *Bevezetésben* olvasható történeti áttekintés egyik fő kérdése a technikai és mediális feltételek utazásra gyakorolt hatásával kapcsolódik össze. Ebben az esetben ugyanis nemcsak maga az utazás módja és minősége, valamint a tér- és időtapasztalat szerkezete, továbbá mindezek rögzíthetősége változik meg az írásos feljegyzések primátusát kikezdő fényképezés és az addigi utazási módok hatékonyságát kétségbe vonó vasút megjelenésével. Az irodalmi útleírásnak immár a saját teljesítményének következményeként előálló jelenségeket kell felülmúlnia. Az irodalmi útirajzok ugyanis

éppen az általuk megteremtett kulturális idegenség feloldását célozzák akkor, amikor a leírásokon keresztül a másság és különbség meg- és felismertetését hajtják végre. A fennálló különbséget azonban azért kell hirtelen újra láthatóvá tenni, mert a turizmus mint iparág megjelenése az idegenség illuzórikus felfüggesztésének vagy megsemmisítésének ígéretét hordozza. Amíg az utazás nem irányított, kívülről mégis az, mert az indusztriális működés logikája határozza meg, hová is érdemes vagy kell utazni. A turizmus tehát olyan módon válik el az utazástól, hogy a látvány azonnali elérhetősége és a vonzó, preformált ajánlatok elvi biztonságga éppen a tapasztalat- és ismeretszerzés lehetőségét szűkíti le. Ezáltal az újdonság vagy másság formáinak előkerülése nem a befogadás elvárásrendjét töri meg az idegenség alakzataként, hanem becsatlakozik az előre rögzített horizontba. Talán nem véletlen, hogy az út és a beíródás viszonyának értelmezésekor Derrida a *via rupta* kifejezés „erőszakos” karakterére, a felület felhasítására, a (be)írás alakító munkájára hívja fel a figyelmet.

A kötet *Tanulás és esemény* című (A *régi magyar utazók példája alcímű*) fejezete már az említett kulcsproblémák és kérdések felől olvassa a 16–17. századi utazási irodalmat. Az, hogy az utazást egyszerre tekintették tudományos és művészeti tevékenységnek, a könyvnyomtatás kultúrtechnikájával szorosan összekapcsolódik, ugyanis az utazás ebben a tekintetben más szövegek olvasásának útját is jelöli (19). Szírák itt azért sem végzi el a motívum- és fogalomtörténeti változások összegyűjtését, mert nem a peregrináció és a modern utazási formák kapcsolata érdekli, hanem az útirajzok történeti funkcióváltásainak feltárása.

Többek között az, hogy a *descriptiók* a hasznosság és a gyönyörködtetés elvére épülnek, vagyis az érzékek és az értelem munkájára hatnak. Olyan korlátozó-szabályzó instancia válik láthatóvá bennük, amely az egyes útirajzok és azok szerzői közti eltéréseket mutatja föl (Justus Lipsius, Bethlen Miklós vagy Frölich Dávid írásai esetében). Ez pedig még akkor is kiemelkedő jelentőségű marad, amikor már nem lehet egykönnyen eldönteni, hogy egyéni utazási tapasztalaton alapuló útleírásról vagy narratívába rendezett útirajz-rekonstrukcióról van-e szó. (Talán ehhez kapcsolódik a „műfajtól” nehezen elválasztható igazságigény kérdése is.) Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert és Bethlen Miklós szövegeinek vizsgálatán keresztül arra vállalkozik a szerző, hogy az útleírás különböző módjait mutassa be és értelmezze. Ameddig az egyik esetben a szöveget a látványmegjelenítés szervezi meg, addig a másakra éppen annak lefokozása, az interszónális viszonyok leírásával és az idegenségtapasztalat színrevitelével való helyettesítése jellemző. Ez pedig már az útirajzok és útleírások vonatkozásában azért nem jár együtt a hasznosság és a (*guidák* szerkezetét uraló) sematikus előtérbe helyezésével, mert az útirajzok itt – kiszámíthatatlanságuk miatt – kifejezetten irodalmi szövegekként jelennek meg.

Az, hogy tekintet fejlődésével párhuzamosan változó utazási tapasztalatot alapvetően a látvány kitüntetettsége alakítja, a *Grand Tour* különböző megjelenési formáit is valamelyest meghatározza, és az útleírások változását is magyarázza. A kötet következő, *A (kül)hon felfedezői* című fejezete, főként a vizualitás szempontját előtérbe helyezve, részletes elemzéseken keresztül gyűjti össze és interpretálja a 19.

század legfontosabb magyar útirajzait. Az alcím (*A 19. század elejének magyar utazási irodalmáról*) az előző fejezetével ellentétben éppen arra mutathat rá: a kutatásnak itt jóval kiterjedtebb korpuszt kell befognia, ezért bizonyos értelemben megtevesztő, hogy az csak a századelő utazási irodalmát tematizálja. Szirák azonban itt olyan rendezővel választ, amely egyszerre teszi lehetővé az anyag történeti és hatástörténeti elhatárolását. Nemcsak arról van szó tehát, hogy 1848–49 következtében radikálisan csökken az útirajzírók (és az útirajzok) száma, hanem arról is: a 19. század első felében olyan jelentékeny útirajzok születtek, amelyek még a „műfaj” 20. századi alakulásának is mértékadó vonatkoztatási pontjaiként szolgálnak. A fejezet ugyanis Kazinczy, Széchenyi és Szemere szövegei mellett Vámbéry Ármin és Jókai Mór (sokszor pittoreszk) kül- és belföldi útirajzait (44) is tárgyalja, azonban ezek cél és feladat tekintetében nem különülnek el annyira a *Napló* vagy az *Utazás külföldön* textuális működésétől. Kazinczy és Széchenyi útirajzai azért is töltenek be kiemelt pozíciót a fejezet argumentációjában és felépítésében, mert ezáltal a „home tour” és a külföldi, összehasonlító útleírások is elkülöníthetők, sajátosságaik és eltéréseik bemutatathatók, párhuzamba állíthatók. A „honismeret” és a „nemzeti közösség építése” (31) mindazonáltal olyan indítékai voltak az útirajzírásnak, amelyek annak mindkét típusát jelentősen meghatározták. Széchenyi és Wesselényi szövegeinek irodalmi olvasása ezen kívül a *Bildungsreise* narratív struktúrája felől is elképzelhető. Szirák értelmezői módszere ebben a fejezetben azért is figyelemre méltó, mert az egyes szövegrészek értelmezésébe minden esetben belépteti azokat az olvasástapasztalatokat és szövegemlékeket, amelyek a

magyar útirajzokat világirodalmi kontextusba helyezhetik. Mindemellett úgy olvassa például Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című útleírását, hogy annak a mai, kortárs irodalmi alkotások narrációs-deskriptív eljárásaira gyakorolt hatását is vizsgálja (pl. összekapcsolja Oravecz Imre 1979-es verseskötetével).

Ez a perspektíva a kötet további fejezeteiben is kimondottan termékenynek bizonyul, hiszen *Az utazás melankóliája (Kosztolányi irodalmi útirajzairól)* című egységben az „érzékelés nyelvi színrevitelének” (47) és a tekintet leírásának vizsgálata még Szepsi Csombor Márton szövegéhez is (vissza)kapcsol. Kosztolányi útirajzaiban a melankóliát alapvetően a közvetítettség tapasztalata teremti meg – a hangulat- és látványbeli közvetítés és a távolság emlékezetre bízott leküzdése. Az, hogy az irodalom nyelvileg képes megteremteni az (imaginált) látványt, az utazás helyére lépő tapasztalat összetételére, valamint az otthonosság és idegenség területei közti folytonos átjárásra is felhívja a figyelmet. A Kosztolányi-fejezettől a szerző értelmezői nyelvét tekintve is eltérő „*Utaztatás*” és *tanúságtétel* (Illyés Gyula és Nagy Lajos *Oroszország-útirajzai*) című részt egy olyan összehasonlító vizsgálat alkotja, amely az „erőszak”, a „vallomás” és a „retusálás” fogalmi köré szerveződik. A politikai turizmus mechanizmusát értelmező, ezáltal az útirajzok (felülről) irányítottságát is magyarázó szöveg a tárgyilagosság és óvatosság szempontjainak beemelésével az útleírások már említett igazságvonatkozásának kritériumát is érinti, hiszen külvilág felé történő manipulált reprezentáció a Szovjetunió „médiatechnikájának” fontos eleme volt. Ezért értekelődik fel – politikai felelősségvállalás tekintetében is – a tanúság-

tétel kérdése. Vas István visszaemlékezéseinek bevonása (Nagy Lajos és Illyés alakjainak megidézésével) az útirajzírás 1930-as évekbeli mentalitástörténeti és politikai feltételeit, körülményeit és következményeit is feltárja, s érzékelteti a nyelvi lehetőségek határait is.

A *Ki említ megérkezést?* hatodik és hetedik fejezetét, amelyek a kötet leg-rövidebb részei, az erdélyi tematika köti össze. Amíg a Szabó Lőrinc utazásait tárgyaló *Zajos és néma múzeum (Szabó Lőrinc Erdélyben)* című részt „alapvetően az *elidegenítés/elidegenülés* számbavétele határozza meg” (74), addig Németh László részben utópisztikus leírásaira a kultúrídeológia centrális szerepbe kerülése jellemző (*Az utópia „térvesztése”: Németh László Romániában*). A két fejezet logikus kapcsolatát az elveszített területek és a közbejövő másik kultúra eltérő megítélése szavatolja, ugyanis a két rész a megváltozott Erdély két különböző képét állítja párhuzamba. Szabó Lőrinc „tudósításainak” esetében a kiismerhetetlenségről, a váratlanságról és az idegenség *par excellence* megnyilvánulásáról van szó, Németh László vonatkozó, sokszor értekező prózába hajló szövegrészei pedig ezzel szemben a másik kultúra értelmezésére és az utazás során látottak teljes körű regisztrációjára vállalkoznak.

Szirák könyvének *Tanulmányutak (Az identitás kérdései Móricz Zsigmond, Tamási Áron, Márai Sándor és Cs. Szabó László útirajzaiban)* című fejezete akár a kutatás addigi tapasztalatainak és eredményeinek összegző kísérletként is olvasható, ugyanis olyan csomópontokat gyűjt egybe, amelyek a kötet valamennyi részében a teoretikus kérdések alapját képezték. Egyrészt azért, mert „nagyobb részt a *Grand Tour* útvonalairól tudósítanak” (82), másrészt pedig azért, mert itt is az

előző négy fejezetben olvasható dilemmák kerülnek a reflexiók középpontjába – nyilvánvalóan azzal a lényeges különbséggel, hogy Móricz által a parasztság életformáinak feltérképezése (83), Tamási révén a Pulszky és Bölöni utáni amerikai útleírás vagy Márai nyomán a magyar polgári kultúra (felvidéki) hanyatlása és térvesztése merőben más tapasztalatokkal is szembesít. A Cs. Szabó László által „rajzolt” Erdély-kép – például Németh Lászlóétól eltérő módon – az együttélés nehézségeire, az elképzelt Erdély problematikájára mutat rá. A *Tanulmányutak* fejezet egyik legnagyobb érdeme azonban mégsem a számos forrás egybegyűjtése és az egyes szerzők útirajzainak összevetése, hanem a műfaji mintázatok szétszalászása. Az tehát, hogy Szirák Péter a beszédmodok pluralitásának és a textuális-műfaji jelzéseknek (vallomás, napló, esszé) az értelmezését is végrehajtja.

Kérdésként merülhet fel az olvasóban, hogy Szabó Zoltán útleírásai miért alkotnak egy másik, bár az eddigiekkel szorosan összetartozó fejezetet (*Az erendő otthonosság esélye: Szabó Zoltán balkáni útirajzáról és „szerelmes földrajzáról”*). Magyarázat lehet rá, hogy Szabó esetében egy teljesen más útvonalról van szó, jóllehet a szerző együtt utazott Németh Lászlókkal Erdélybe, mégis sokkal inkább az „áthatalmatlan idegenség” (104) tapasztalatának színrevitele biztosítja külön helyét a kötetben. Ehhez kapcsolódik továbbá, hogy Szabó Zoltán írásainak térképét a magyar irodalmi hagyományban létrejövő földrajz építi fel, s kevert mintázatú útleírásai a magyar szociografikus irodalom alakulásában és alakításában is domináns szereppel rendelkeznek. Innen nézve beláthatóvá válik, hogy a táj olvasását az irodalmi szövegek teszik lehető-

vé, vagyok azok juttatják a tájat sajátos értelemhez – azonban ez mégis utazás és olvasás egyidejűségének lehetetlenségére mutat rá.

Az idegen tekintete Márai Sándor útirajzaiban és a San Gennaro véreben című fejezet úgy zárja le a könyvet, hogy egy főként szövegelemzésen alapuló tanulmányban kapcsolja össze az útleírás és útirajzok történetének addigi vizsgálatából származó belátásokat. Márai regénye ugyanis nem a „hagyományos” útleírás mintáit követi, inkább egy nyomozás-történet narratívájának leíró részeiből származó utazástapasztalatot teremt meg. Ez megkülönbözteti a regényt Márai másik, a fejezetben tárgyalt szövegétől, a *Napnyugati őrjárattól*, azonban az utazó tekintetének mint a régiség tanújának tekintete (117) az *Egy polgár vallomásaival* vagy az *Istenek nyomában*al még inkább összeköti. Szirák itt tehát alapvetően olyan szövegeket választ, amelyek valamiképpen az utazási irodalom teljesítőkétségének határait is jelzik. A kifejezetten összetett és sokrétű irodalmi alkotások ugyanis ekkor végleg elveszítik kapcsolatukat a guidákkal és a bédekkerekkel, amelyek időközben vagy átalakultak, vagy teljesen feloldódtak a turizmus 21. század technológiáiban.

Összességében elmondható, hogy Szirák Péter *Ki említ megérkezést?* című könyve nemcsak a *travel writing studies* hazai kutatásának egyik legfontosabb állomása, amelyet az ilyen irányú tudományos vizsgálatok a jövőben bizonyosan nem hagyhatnak figyelmen kívül, hanem – értelmezői nyelve miatt – a szélesebb olvasóközönség tájékozódása számára is referenciapont lehet.

Pataky Viktor